

## Meninė intelektualinė kūryba egzilyje

### Įvadas

Egzilio kūrybinis pasaulis žėri užslopinto gyvenimo aistros ženklų ir degančio noro pažinti bei įprasminti visa, kas buvo skaudu, kas vertė kentėti ir iš naujo atrasti, regis, kitomis sąlygomis net neatrandamus dalykus, atvėrusius metafizinės tuštumos skausmą, dalelę to, kas padėjo rasti jėgų apibrėžti įsivaizduojamos būties kontūrus.

Tai buvo pasaulis žmonių, priverstų išgyventi ne tik prarastos žemės dramą, bet ir nuolat gyventi kamuojamiems egzistencinio klausimo: išeiti – ar tai buvo moralus poelgis? Galbūt derėjo likti ir kartu su kitais išgyventi tikrąją lemtį, o ne pasirinkti kelionę po nežinomą, taip trokštamos laisvės mirazuose skendintį kraštą, kuriame visi buvo pasmerkti amžinai klajonei po ilgesio, neatsakytų klausimų ir moralinės kančios jūrą. Ar tai buvo tikra, ar tik tariama egzistencija bei laisvė, kokia buvo galima tolesnio gyvenimo perspektyva? Daugybė skirtingų žmonių sprendė šiuos klausimus, į kuriuos nebuvo ir negalėjo būti vieno atsakymo. Vieno, kuris visus patenkintų ir užslopintų egzistencinius skaudulius.

Egzilyje gimę kūriniai, svarstymai ir interpretacijos įvairiomis, skausmingą šių žmonių pasirinkimą atliepiančiomis temomis – tai dalelė Lietuvos intelektualinės gyvasties, prieš pusšimtį metų nublokštos svetur. Šiandien nėra lengva nutiesti atminties tiltus į tą pasaulį ir organiškai pajusti tai, ką jautė jie, tačiau prisilietimas prie egzilio intelektualinio palikimo visgi yra įmanomas, nes bendrus sąlyčio taškus padeda užčiuopti egzistencine prasme amžinai gyvos temos ir klausimai, kurie neramino ten pasilikusiuosius ir kurie turėtų dirginti šiandienos žmogaus sąmonę, provokuoti norą leisti polemikos kelin ir prisijaukinti išeivijos kūrybinį pasaulį.

Galbūt mūsų žvilgsnis į išeivijos meninę intelektualinę kūrybą yra perdėm ižūlus ir akiplėšiškas, nes išmatuoti išeivijos kūrybinės atmosferos slėgį ir kūrybiškumo matu apibrėžti egzilio intelektualinį palikimą, yra sudėtingas uždavinys, o galbūt ir neįmanomas užmojis, nes reiktų pažvelgti į tai, kas sunkiai apibrėžiama tautai gyvuojant net ir laisvės sąlygomis. Meninis – intelektualinis pradas – tai problemiška bet kokiam kategorizavimui pasiduodanti visuomenės dvasinių ir moralinių jausenų, elgsenų ir vertybių išraiška.

Drįstume manyti, jog meninė intelektualinė kūryba yra vienas svarbiausių egzilio intelektualinės istorijos savastį reprezentuojančių dalykų, aktualiai skambančių šiandien bei provokuojančių tyrinėtojų žingeidumą. Nepretenduojame į novatoriškus egzilio kūrybinio prado įprasminimus, giluminę kūrybos, kaip intelektualumo apraiškos analizę ar kūrinių ir kitų tekstų meninės vertės nuženklimą. Tiesiog smalsu pažvelgti į tai, kaip egzilyje rašiusieji suvokė kūrybą; ar kūryba buvo panacėja, ar tik dar viena nuolatinių ir neišvengiamų moralinių dilemų priežastis? Santykis su istoriografija, skirta kūrybai ir menui, šio darbo rėmuose yra specifinis. Drįstume atsisakyti pernelyg įkyraus ir statiško meno bei kūrybos apibrėžimo, randamo kitų autorių, tiesiogiai nesusijusių su egzilio pasaulėjauta, svarstymuose. Išeivijos santykis su kūryba buvo itin savitas, jautrus, spalvingas ir specifinis, sunkiai talpinamas į kokius nors kanoną atitinkančius rėmus; manytume, jog egzilyje kūrė, rašė ir kūrybos pasaulyje turėję išgyventi žmonės sukūrė pačius geriausius, jautriai dvasios stygas užgavusius terminus, paslėptus tarp eilučių, kanonizavo tik išeiviui ir tik ten kūrusiam suvokiamą skausmingą meninės kūrybos paslaptį.

Derėtų pastebėti, jog laikas nuo laiko mūsų akiratyje pasirodo darbai, skirti išeivijos gyvenimui nuženklinti, intelektualinio palikimo svarbai apibrėžti. Minėtinas Dalios Kuizininės informatyvus egzilio kūrybinių metmenų pobūdį pristatantis tekstas 1. Dažnai susiduriame ir su literatūrinių kūrinių ar poezijos analize, atskleidžiančia dalelę egzilio kūrybinės pasaulėjautos bruožų ir nuotaikų 2, tačiau fundamentalių darbų, skirtų bendrąja prasme išeivijos meninės kūrybos intelektualinės plotmės analizei lyg ir pasigendame. Todėl norėtume į meninę intelektualinę kūrybą, kaip neatsiejamą kultūros dalį, pažvelgti ne per grožinės kūrybos interpretaciją, o per egzilyje rašiusiujų publicistinių ir kitokio formato tekstų prizmę, kuri atidengtų semantinėje erdvėje slypinčią kūrybos ir meno sampratą.

Kalbant apie šio darbo šaltinius derėtų pastebėti, jog mūsų dėmesio centre bus įvairūs skirtingų autorių, atstovaujančių katalikiškajam ir liberaliajam išeivijos sparnui, tekstai; vieną pagrindinių tyrimo šaltinių

1 D. Kuizininė, *Įvadas*, Lietuvių literatūrinis gyvenimas Vakarų Europoje 1945 – 1950 metais, Versus Aureus, 2003.

2 Pavyzdžiui: V. Višomirskytė, *Antano Škėmos teksto strategija: nervingo persodinto augalo giesmė*, Kaunas, 2004; S. Keturakis, *Avangardizmas XX amžiaus lietuvių poezijoje*, Vilnius, 2003; ir kt.

bazės dalių sudaro Vytauto Kavolio tekstai 3, šio darbo rėmuose laikytini temos atspirties tašku, bene geriausiai atidengiantys meninės intelektualinės kūrybos problematiką išsivijoje, pateikiant atviras ir betarpiškas išvalgas. Greta V. Kavolio išvalgų svarbu paminėti Juozo Girniaus, Juozo Ereto, Antano Škėmos, Tomo Venclovos, Jono Meko, Algimanto Mackaus, Kosto Ostrausko, Antano Maceinos ir kitų autorių svarstymus meninės ir intelektualinės kūrybos egzilyje tema.

Siekdami išvengti iš viršaus primetamos schemos, nesistengsime griežtai nuženklinti ribų, atidalinančių vienokią ar kitokią kūrybiškumo sampratą. Manytume, turėtų neišvengiamai užsimegzti polemika tarp katalikiškojo ir liberaliojo sparno išsivijos pozicijų, todėl ir teksto konstravimo pobūdis greičiausiai panašės į skirtingų laikysenų pristatymą, bandant atsekti galimo dialogo ar net polilogo ribas, o ne siekiant išryškinti katalikiškos ir liberaliosios krypties pasaulėžiūrinių skirtumų pobūdį, pateisinant vieną ar pasmerkiant kitą poziciją.

Taigi šio darbo objektu laikytina meninė intelektualinė kūryba, kaip išsivijos intelektualinės istorijos dalis. Pastebėtina, jog tokio darbo objekto apibrėžimas atveria galimybę įvairiais rakursais analizuoti temos problematiką, pasirinkti netikėčiausias tyrimo prizmes ir netgi chirurginiu būdu atskleisti meninės intelektualinės kūrybos daugiasluoksniškumą. Ribota darbo apimtis tarsi įpareigoja apsiriboti tik nedideliu bandymu atverti bent dalelę šios temos sluoksnių.

Taigi dėmesį koncentruosime tik į keletą klausimų. Vienas pagrindinių uždavinių – nuženklinti išsivijoje reflektuotą kūrybos sampratą, pateikiant liberalų ir katalikiškojo sparno egzilio atstovų išvalgas. Taip pat svarbu apibrėžti kūrėjo sąvoką, jo santykį su išsivijos bendruomene ir pabandyti susieti istorinės skriaudos motyvą su kūryba, kaip įrankiu, padedančiu kompensuoti istorijos padarytą žalą. Atsižvelgiant į šios temos specifiką, manytume, jog net ir griežtai apibrėžus darbo tikslus neišvengiamai kartkartėmis užgriebsime ir kitas kūrybos plotmes, kurių analizei reikėtų kelti lyg ir naujus klausimus; belieka viltis, jog tai nebus dideli disonansai ir, priešingai, tik papildys darbo visumą.

Pasiryžus analizuoti tokią ambicingą temą, svarbiausiu metodologiniu įrankiu tapo analitinis aprašomasis ir sisteminimo metodas, kurį pritaikant tikslingai turėtų pasitarnauti ir turimos literatūrologijos žinios. Ilona Bučinskytė, 2001 metais parengusi darbą *Intelektualinės lietuvių egzilio istorijos* kurso seminarui tema „Istorijos nuskriaustųjų samprata egzilio tekstuose“, išsamiai aptarė „kavoliškąjį“ tyrimo metodą – kaip filosofinį dėmesį žmogaus egzistencijai 4[4], todėl nesinorėtų kartotis dar kartą jį pristatant, tačiau tikimės, jog pavyks darbe šiek tiek pasinaudoti ir šio metodo teikiamomis analizavimo galimybėmis.

Taigi peržengus įprastą istorinio tyrimo, kaip faktų, priežasčių bei pasekmių sąryšio ir panašios analizės slenkstį, ir pažvelgus į egzilio intelektualų tekstus per juose slypinčių idėjų universalumo prizmę, galima ryžtis bandymui atskleisti dalelę šio slėpiningo klausimo.

### **Kūrybos samprata egzilyje arba prarastojo gyvenimo alternatyva**

Vienas charakteringiausių egzilio bruožų – kūryba bendrąja prasme; arba specifinių jausenų ir nuotaikų substratas, moralinių dilemų sanakaupa, provokavusi atlikti intelektualinį judesį, nukreiptą tiek į išsivijos bendruomenę, tiek skirtą likusiesiems anapus vandenyno, besąlygiškai tikint kūrybiškumo nemarumu, kaip vienu iš svarbiausių tautos gyvybę palaikančių šaltinių. Tačiau lietuviškoji išsivija nebuvo vieninga, pagal tą patį vertybinį modelį gyvenanti bendruomenė. Visgi skirtingomis kryptimis beklaidžiojanti ir atminties takų į prarastąją žemę beiškanti išsivija žinojo, jog Lietuvos nepriklausomybės siekis – tai pamatinis tikslas, turėjęs visus suvesti į tą pačią sprendimų kryžkelę. Kūryba buvo vienu iš šio tautinio projekto įgyvendinimo universalių priemonių, atvėrusių erdvę polemikai tarp katalikiškojo ir liberaliojo išsivijos sparno.

Šie svarstymai visiems buvo aktualūs, audrinantys vaizduotę ir priverčiantys atvirai reflektuoti gyvenimo prasmės sąvoką. Manytume, jog egzilio pasaulyje buvo itin svarbus sąžiningumo faktorius santykyje su kūrybos nuženklintomis ribomis. Sąžiningumas nukreiptas į save patį – tai viena sunkiausių moralinių kančių, kurią turėjo pergyventi kiekvienas egzilio intelektualas, daugiau ar mažiau laikęs save kūrėju. Tik ši moralinė kančia galėjo atidengti kūrybinės paslapties šydą, nuženklinti ribas, kuriose galėjo subręsti ir materializuotis autentiška kūryba. Štai kodėl bene visuose išsivijos atstovų tekstuose vienokiu ar kitokiu būdu paliečiama intelektualinio proceso ir kūrybos tema: prasitariant apie jos prasmę, o gal suabejojant kūrybos tikruoju gyvybingumu egzilyje. Kaip bebūtų, akivaizdu, jog visa išsivija buvo pasmerkta kūrybos

3 Už galimybę susipažinti su dalimi Vytauto Kavolio tekstų, nesančių Lietuvos bibliotekose, autorė dėkoja dr. Daivai Dapkutei.

4 I. Bučinskytė, *Istorijos nuskriaustųjų samprata egzilio tekstuose, Intelektualinės lietuvių egzilio istorijos kursas, 2001//* <http://www.iseivijosinstitutai.lt/htm/kronika.htm>

aktui, kaip tam tikrai galimybei surasti gyvenimo alternatyvą toli nuo namų. A. Škėma teigė: *Kai rašytojai susirado kamputį lageryje tarp lovų, puodų ir vaikų – jie pradėjo rašyti. Gerai, blogai, vidutiniškai – įvairiai. Keista būtų, kad šitokiu laiku, be sąlygų ir, kas svarbiausia, be perspektyvos, staiga pradėtų stovyklose dygti Dostojevskiai, Rilks ir Ibsenai* 5. J. Eretas kūrybinius bandymus DP stovyklose linkęs vertinti kaip ne tikrą kūrybiškumo apraišką: *[Tai – L. B.] tik bėgimas nuo slegiančios tikrovės į veiklą, kuri tiems „kūrėjams“ leidžia, it kokiame miražu pasaulyje, užsimiršti* 6. Bene universaliausiai į išeivijos kūrybinius bandymus žvelgė V. Kavolis, teigdamas, jog kūrėjas daugiau mažiau esti kiekvienas, o poreikis kurti būtent ir išryškėja *nuogėsni savimi buvimo momentais* – t. y., kuomet suintensyvėja žmogiškos esmės refleksija 7. Egzilis kaip tik ir buvo šias refleksijas gimdanti terpė, o pasirengiamasis šio proceso etapas buvo pereitas būtent DP stovyklose 8.

V. Kavolio žodžiais tariant, žmogui yra būtinas savo istorinių šaknų jautimas, nes tik tai gali generuoti jo kūrybiškumą 9. Vadinasi, žmogaus istorinė praeitis ir jo kūrybiškumo laipsnis – tarpusavyje tiesiogiai sąveikaujantys veiksniai, todėl praradus istorijos pojūtį kartu netenkama ir kūrybinio impulso. Tai ir buvo didžioji išeivijos intelektualų drama: kurti, kad atgaivintum praprastą ryšį su gimtąją žeme ir gebėtum apsaugoti save nuo visiško žmogiško išsekimo, kad surastum alternatyviojo gyvenimo prasmę. V. Kavolis teigė, jog *kūrybiškumas yra sąlyga ne vien išlikti tautiniu junginiu, bet ir palikti universalinėje žmonijos atmintyje* 10. Taigi kūryba yra tam tikras konservantas, sudėtingomis aplinkybėmis palaikąs tautos gyvastį, o taip pat veiksnys, lemiantis tautos išlikimą civilizacine prasme. Būtent kūrybinis tautos pradas yra atpažinimo ženklų žmonijos atmintyje. Be abejo, V. Kavolis kalbėjo apie universaliąją kūrybos vertę, kuri netalpinama į tam tikros mokslo krypties rėmus. Kavoliškoji kūrybos samprata: *kurti dėl pačios kūrybos*, yra bene geriausiai perteikianti liberaliosios krypties egzilio intelektualų rūpestį dėl savo misijos suvokimo. Kūrybos aktas negali užsibaigti tik paties kūrinio materialia išraiška, nes kūryba yra tai, kas gimdo kūrybiškumą. V. Kavoliui savotiškai oponavo katalikiškajam išeivijos sparnui priklausantis A. Lingaila, teigdamas, jog samprata *menas - menui* – originali, tačiau įgyvendinant *tremties misiją* – tai nelogiškas ir negyvenimiškas kultūros vystymo kelias 11.

Kūryba yra prasminga tik tuomet, kai ji įkvepia asmenį kitam kūrybiniam veiksmui. Pagal kavoliškąją logiką, kūryba yra universali ir amžina. Tačiau ir visuomenė turi būti pasirengusi priimti kūrybos dovanojamą aktą, sudaryti sąlygas kultūrinei laisvei egzistuoti 12. V. Kavolis kalba apie kūrybos atsakingumą, vėlgi kaip apie tą patį *kūrybos dėl kūrybos* principą. Atsakingumą autorius mato būtent asmens pasirengime savo kūrybą pateikti ne kaip užbaigtą ir nekeičiamą, bet palikti erdvės, kurioje jojo kūryba galėtų provokuoti ir generuoti kitų autorių mintis, versti juos reaguoti ir savotiškai pratęsti jo kūrybinę mintį, išplėtoti galimas kūrybos vystymosi trajektorijas. Kūrybiškumas yra aukščiau asmens galių ir net žmogaus gyvybės, todėl niekas neturi teisės kėsintis į kūrybiškumą, bandant jį sunaikinti būtent užbaigiant kūrybinį aktą tik idėjos materializavimu ir nepaliekant erdvės bei galimybių kūriniui įgyti tam tikrą kūrybinių transformacijų 13[.

Remiantis V. Kavolio mintimis, galima teigti, jog nėra tikslinga kūrybai suteikti konkrečias formas ir išbaigtus pavidalus; ji yra atvira ir pasirengusi priimti aplinkos įtakas; tai įgalina žmogų žvelgti į ją įvairiais rakursais. Tokia kūrybos samprata itin gerai atspindėjo egzilyje kūrusio, rašiusio ir savo būtų reflektavusio asmens padėtį. Būtent kūrybinės potencijos projektavimas į patį kūrybiškumą, dėlei jo nemarumo, jautriai atliepė egzilio intelektualų rūpestį dėl savo ir Lietuvos ateities. Galima manyti, jog ši Kavolio kūrybos samprata itin aktualiai nuskambėjo tuomet, kada buvo suvokta, jog į Lietuvą jie nebegriš, kad šią išskirtinę galimybę turi tik jų darbai. Būtent šiame kontekste, aiškiai išnyra V. Kavolio siūlymas kurti dėl pačios kūrybos, kaip pats universaliausias ir priimtinausias patarimas. Rodos, kartu negrįžtant autoriui, dalį prasmės bei savitumo praranda ir jo kūrinys. Tačiau jei kuriama suvokiant, jog kūrinys nėra tik tam tikrą galutinį pavidalą įgijusi idėja, o ir kitą kūrybinį aktą galintis provokuoti stimulus, tuomet kūrėjo santykis su

5 A. Škėma, Susitarkime mylėti žmogų, *Raštai*, Chicago, A. Mackaus knygų leidimo fondas, 1985, t. 3, p. 284 – 285.

6 J. Eretas, *Išeivijos klausimais*, Roma, 1974, p. 9.

7 V. Kavolis, *Nužemintųjų generacija. Egzilio pasaulėjautos eskizai*, USA, 1968, p. 22 (toliau - V. Kavolis, *Nužemintųjų generacija*); V. Kavolis, Kasdienė mūsų kultūra, *Santarvė*, 1956, nr. 3, p. 167 – 169.

8 E. Aleksandravičius, Egzilis ir avan(t)gardas, *Praeitis, istorija ir istorikai*, Vaga, 2000, p. 251.

9 V. Kavolis, *Nužemintųjų generacija*, p. 59 – 60.

10 V. Kavolis, Kūrybiškumas istoriniu žvilgsniu, *Metmenys*, 1959, nr. 1, p. 7.

11 A. Lingaila, Bendruomenės drumzlės, *Aidai*, 1954, nr. 7, p. 332.

12 V. Kavolis, Laisvė ir atsakomybė kūrybiniame veiksmu, *Metmenys*, 1961, nr. 4, p. 129 – 130.

13 V. Kavolis, Kūrybiškumas istoriniu žvilgsniu, p. 9 – 10.

kūryba iš esmės pakinta. Nėra didelio skirtumo, ar kuriama čia, ar kitur; svarbu tik žinojimas, jog kūrybinis impulsas pasklis visur ir atliks savo misiją. Kaip teigė K. Ostrauskas: *Tokiam rašytojui net ir „tikrasis“ egzilis yra tarsi natūrali situacija, kuriai jis lieka daugiau ar mažiau neutralus ir, lyg jos nepalietas, eina savo keliu – tęsia savo kūrybinį darbą. Atrodo, panašus rašytojas pas mus buvo Henrikas Radauskas – „vidinis egzilas“ Lietuvoje ir „dvigubas“ egzilas svetur* 14. Autoriaus minčiai pritarė ir A. Mackus: *Vieni, kur jie bebūtų, net ir savam krašte, bus egzilai, kiti – ir svetur gyvendami nebus nenamuos* 15.

Tokią kūrybos sampratą deklaravo ne tik V. Kavolis, bet ir kiti liberaliojo sparno išeivijos atstovai, gana pragmatiškai žvelgdami į savo, kaip kūrėjo situaciją: *[...] ar tai iš tiesų tokia tragedija, kaip patys dažnai nušnekam? – retoriškai klausė Kostas Ostrauskas. Pastarasis autorius teigė, jog: Egzilis tapo mūsų laikų ženklu. Tad mūsų situacija nėra nei nauja, nei tuo labiau unikali. Nesam pirmieji egzilai, nesam vieninteliai ir, - jeigu bent kiek pažįstame žmogaus prigimtį, - nebūsime ir paskutiniai* 16. Tomas Venclova taip pat minėjo, jog: *Emigracija neturi būti laikoma nelaimė, kaip ji buvo ir yra vis dėlto daugumai mūsų. Ji nėra nei nuodėmė, nei nusikaltimas. Ji yra užduotis ir iššūkis. Ji yra likimas* 17. Regis šie minties vingiai turėtų puikiai derėti su J. Ereto svarstymais apie egzilio misiją, kitų tautų tremties patirtis, suvokimą, jog egzilio išbandymai – tai Dievo paskirtas likimas. Tačiau siūlomi išgyvenimo metodai ir tolimesnės egzistencijos logika iš esmės skiriasi jau vien dėl to, jog katalikiškos orientacijos atstovai itin dramatiškai ne tik savo pačių, bet ir galimos bet kokios veiklos padėtį. Paranojiška svetimos aplinkos baimė, iš principo atmetant bet kokios koegzistencijos galimybę ar bent suvokimą, jog kitos kultūros aplinka taip pat gali duoti vertingų gyvenimo ir kūrybinės veiklos orientyrų, ženklino intelektualinės ir kūrybinės fobijos formavimosi apraiškas. Jaunosios egzilio kartos atstovai daug geriau suvokė, jog prasmingai meninei intelektualinei veiklai reikalinga lietuviškosios ir amerikietiškosios kultūros sintezė 18. Galbūt dėlto, jog tai buvo karta, savo šaknis įleidusi jau svetimoje žemėje, todėl lietuviškumą jie tegalėjo tik įsivaizduoti, bet ne autentiškai išgyventi. Visgi katalikiškasis išeivijos sparnas nenorėjo daryti tokių nuolaidų; priešingai, naujosios socialinės aplinkos ignoravimas buvo suvokiamas kaip pozityvus iššūkis moderniajam pasauliui: *[Lietuviška – L. B.] Kultūrinė kūryba [...] reikalinga lietuviams apsisaugoti nuo nuosmukio bei sustingimo, - teigė Jonas Grinius* 19.

Liberaliojo sparno atstovai per kūrybos akto prizmę iš tiesų matė savo alternatyviojo gyvenimo prasmę – galimybę gyventi pilnavertį gyvenimą svetur, pernelyg neįsipareigojant tradicijai, absorbuoti aplinkos įtakas ir jas apdorojus sukurti ne tik originalų kultūrinį produktą, bet ir deklaruoti pačios kūrybinės idėjos tęstinumą; anot T. Venclovos, *ir kartais, nevisada, bet kartais, emigracija yra geriausias arba bent labai geras būdas atlikti savo pareigą tautai* 20. Visai pagrįstai kalbėjo ir Marius Katiliškis, teigdamas, jog netiesa, kad negalima kurti be namų. Kūrėjas egzilyje nėra visai beviltiškas individas 21. Tokia laikysena tikrovės atžvilgiu buvo šių žmonių kultūrinio ir intelektualinio išlikimo saugiklis; o laisvo apsisprendimo būtinybė kūrybinėje ir intelektualinėje veikloje V. Kavolio buvo suvokiama kaip suskilusią išeivijos bendruomenę galintis konsoliduoti veiksnys 22.

Užsidarymas kūrybiniame *ghetto* buvo tolygus lietuvių išeivijos literatūrinei ir apskritai kultūrinei mirčiai: *Literatūrinis getas pasirengęs nužudyti kiekvieną neklišinę problemą, kiekvieną eksperimentą, kiekvieną bandymą pasivyti mus pralenkusius kaimynus. Juk kultūra auginama šimtmečiais. Mūsų jaunutė literatūra nebegauna nei trąšų, nei vandens, ir kiekvienas spalvingas augalas aplenkiamas arba toleruojamas kaip keista, egzotiška ir svetima retenybė. [...] Patetika, pompastika, iškilmingų rašinių pavidale, žygiuoja it išsipustę kareiviai parado metu. Žodžiai, kurie išspaudžia ašaras, ir tosios ašaros tučtuojau susifermentuoja sielos kiaurymėse į pasitenkinimo drumzles. Kaip gera gyventi! Darbas (pinigai), poilsis, pokalbiai su draugais apie praeitį, ultrapatriotinis rašinys ar jo skaitymas, šiltas ar šaltas patalas. Ir... vis dėlto, net ir geto gyventojui kartais nejauku savo narcisizme* 23. Liberaliosios krypties egzilio mąstytojams kūrybos samprata buvo neatsiejama nuo europinės, o kartu ir pasaulinės kultūros tradicijos įtakų; tai vertė tiek A.

14 K. Ostrauskas, Rašytojas ir egzilis, *Metmenys*, 1974, nr. 27, p. 34.

15 A. Mackus, Rašytojas egzilyje, *Metmenys*, 1965, nr. 9, p. 126.

16 K. Ostrauskas, Rašytojas ir egzilis, p. 11 – 12.

17 T. Venclova, Ar galima kultūros kūryba išeivijoje? *Vilties formos. Eiseistika ir publicistika*, Vilnius, 1991, p. 78.

18 Š. Milišauskas, Lietuvybės aspiracijų saulėlydis, *Studentų gairės*, 1960, nr. 2 (3), p. 231.

19 J. Grinius, Lietuvių kultūrinio veikimo gairės, *Aidai*, 1963, nr. 2 (157), p. 49.

20 T. Venclova, Ar galima kultūros kūryba išeivijoje?, p. 78.

21 M. Katiliškis, Rašytojas egzilyje, *Metmenys*, 1965, nr. 9, p. 122.

22 V. Kavolis, Laisvė ir atsakomybė kūrybiniame veiksmu, p. 130.

23 A. Škėma, Lietuvių tremties literatūros mitas, *Raštai*, Chicago, A. Mackaus knygų leidimo fondas, 1985, t. 3, p. 370.

Škėmą, tiek kitus intelektualus išsakyti daug karčių kritikos žodžių. „Lietuviškumo“ išimylėjimas ir atkakli ištikimybė jam, A. Škėmos žodžiais tariant – savotiškas narcisizmas, galėjo užslopinti kūrybiškumo impulsus. Išeivijos pasažonėje slypintis tautiškumo suvokimas greičiausiai negalėjo būti taip greitai asimiliuotas, ko itin bijojo katalikiškasis egzilio sparnas. T. Venclova, apibrėždamas kūrybos situaciją egzilyje teigė, jog *nuo lietuviškumo pabėgti beveik neįmanoma, jeigu kalbi lietuviškai, jeigu augai toje kultūroje. [...] turi augti kažkokia europinė, pasaulinė tradicija, pro kurią švytės mūsų tikrasis podirvis [savo tautiškumo ir tradicijos suvokimas – L. B.] – o jis neabejotinai švyti daugelyje puikių dalykų, kurie mūsų emigracijos rašytojų ir dailininkų yra sukurti* 24. Šiai minčiai pritarė ir K. Ostrauskas: *[...] rašytojo, kaip žmogaus ir kūrėjo, pagrindai susiformuoja, - nori jis ar nenori, - jaunystėje ir jos aplinkoje. Tad ir jo sąmonė – ar bent sąmonė – yra ir lieka esminiai tautiška* 25. Šiek tiek kitaip skambėjo A. Mackaus mintis apie istorinę prasme kryžkelėje stovėjusią 30 – ujų metų kartą: *Šios generacijos dramatos priežastis yra tai, kad jinai buvo per jauna visomis šaknimis įaugti ten ir per mažai jauna visomis šaknimis įaugti čia* 26. Nepaisant to, A. Mackus kūrybinėje veikloje taip pat matė galimybę susikurti savo egzistencijos pamatus. Tačiau kūrybinė veikla nebuvo suvokiama tik kaip lietuviybės išlaikymas, bet ir jos ugdymas, atsiveriant plačiojo pasaulio įtakoms. O tai neabejotinai reišė žvilgsnį į ateitį, praeities įvykius, kad ir skausmingai, paliekant istorijai. Kaip teigė A. Maceina: *Ne praeitis, bet ateitis turi būti istorinė tremtinio kategorija* 27. Šių svarstymų kontekste kyla pagrįstas klausimas, ar buvo tikslinga katalikiško sparno išeivijos deklaruota kūrybinio *ghetto* samprata, daugiau mažiau kreipianti intelektualo žvilgsnį praeitin, ir ar turėjo ji racionalų pamatą? Galbūt bendruomenės ir jos veiklos formulavimas *ghetto* rėmuose tebuvo tik psichologinių kompleksų padarinys, kurį bendruomenė buvo pasiryžusi paversti ginklu, nukreiptu į tai, kas buvo už jos suvokimo ribų arba kas grasino jos lietuviškumo pamatams. Gvildendamas A. Škėmos kūrybos metmenis, A. Mackus teigė, jog: *[Išeivijos bendruomenė – L. B.] Neidama į kūrėją, o iš kūrėjo reikalaudama eiti į ją [...] neturinti galios įsijungti į kūrybinį aktą nei to akto suprasti, randa būdą pajautam, viešai nepripažįstamam menkavertiškumui užslėpti. [...] Iš esmės dauguma nieko nenori gauti: jinai reikalauja pataikavimo, kompensuojamo viliojančia „plačiosios visuomenės pripažinimo“ garantija* 28. A. Škėma, kaip kūrėjas, tokiomis „garantijomis“ nebuvo linkęs pasikliauti, todėl šio intelektualo bendruomenė negalėjo net ramiai, be pykčio atmesti 29 ir ugdyti jo keliu žengiančių prozininkų kartą 30.

Juozo Girniaus vienas svarbiausių veikalų, - *Tauta ir tautinė ištikimybė* 31, - tai ne tik intelektualinių receptų sanakaupa, siekiant patarti, kaip išgyventi svetimijoje aplinkoje. Ryškiais katalikiškos pasaulėžiūros niuansais prisodrintos J. Girniaus mintys skirtos Pasaulio Lietuvių Bendruomenės ideologinės orientacijos formulavimui bei tautinės savivokos metmenų nuženklitimui. Greta autoriaus plėtotų temų, reikšmingų to meto lietuvių išeivių istorinei minčiai, atsiveria ir universalių svarstymų klodas kūrybos egzilyje tema, kuris, drįstume manyti, išsiveržia, bet nepabėga iš J. Girniaus formuluotos tautinės bendruomenės *ghetto* sampratos. Vincas Trumpa autoriaus knygos recenzijoje taip pat užsimena, jog J. Girniaus tikėjimas lietuviškos dvasios kūrybinio nemirtingumu ir išeivijos pašaukimu šiai misijai visgi tegali būti tik balsas tyruose 32.

Visgi J. Girnius teigia, jog *gyventi lietuviškąją kultūrą nereišė tik joje užsiskleisti nesidomint plačiu kultūrinio gyvenimo kraštuose, kuriuose įsikūrėme. Užsidarydami gete neišvengiamai suskurstume* 33. Regis, galima įžvelgti sąskambių su V. Kavolio, A. Škėmos ar T. Venclovos ir kitų intelektualų mintimis, raginančiomis nepasiglemžti kultūros ir kūrybos tik sau, neuždaryti jos ankštame išeivio kambarėlyje ir nepasmerkti dūlėti trumparegiškai suvokiamos lietuviškos tradicijos gnaužuose. Visgi nepaisant šių bendrų minties sąlyčio trajektorijų, J. Girniaus kūrybos samprata gerokai siauresnė ir nepretenduojanti į universalumą. Šis kūrybos atvėrimas pasauliui tėra suvokiamas kaip būdas sukurti kažką naujo ir užbaigto, papildančio lietuvių išeivijos kultūrinio produkto aruodą, o išliekamoji kūrybos vertė tapatinama su kūrinio galimybėmis pasiekti gimtąjį kraštą. Taigi viena vertus, J. Girniaus kūrybos samprata paremta kūrybinio

24 T. Venclova, Ar galima kultūros kūryba išeivijoje?, p. 79.

25 K. Ostrauskas, Rašytojas ir egzilis, p. 31.

26 A. Mackus, Ties Nepriklausomybe ir ties žemėn neįaugusia karta, *Metmenys*, 1960, nr. 60, p. 17.

27 A. Maceina, Rezistencija prieš tremties dvasią, *į Laisvę*, 1954, nr. 2 (39), p. 7.

28 A. Mackus, Pastabos ir įspūdžiai Antano Škėmos Čelestos proga, *Metmenys*, 1961, nr. 4, p. 155.

29 Ten pat, p. 155.

30 I. Gražytė, Nauji keliai išeivijos literatūroje, *Metmenys*, 1971, nr. 21, p. 156.

31 J. Girnius, Tauta ir tautinė ištikimybė, *Raštai*, Vilnius, 1995, t. 3.

32 V. Trumpa, Juozo Girniaus knygą paskaičius, *Metmenys*, 1962, nr. 5, p. 128.

33 J. Girnius, Tauta ir tautinė ištikimybė, p. 125.

akto ilgaamžiškumo matu, t. y. siekiu kurti ne vienai dienai, o visam laikui, kad sugrįžę kūriniai į Lietuvą primintų pasilikusiesiems apie čia kūrusius asmenis 34, tačiau antra vertus, autorius atsisako *kūrybos dėl pačios kūrybos* principo puoselėjimo. Jei V. Kavoliui ne taip svarbu, kas sukurta, o ar yra sąlygos kūrybinės idėjos tęstinumui, tai J. Girnius pasitenkina tik kūrybinio akto atlikimu, suvokiant tai kaip indėlį į išeivijos bendruomenės kultūrinių vertybių aruodą. Manytume, tokia pastarojo autoriaus kūrybos samprata yra įtakota pasaulėžiūrinių principų. Baimė ir netikrumas, jog Pasaulio Lietuvių Bendruomenę gali pernelyg paveikti svetimos kultūros įtakos, susilpninti tautinės savasties imunitetą ir ištrinti saujelę lietuvių daugiatautės Amerikos katilė, neleido J. Girniui į kūrybą pažvelgti atviriau, įvertinant galimą kūrybinio proceso daugiasluoksniškumą.

Žvelgiant iš šiandienos perspektyvos, rodos, galėtume teigti, jog kūrybos sampratos nuženkinimo procese itin svarbus buvo šis klausimas: kas aktualiau, ar pretenduoti į pasaulinę lietuviškosios kūrybos vertę, dėl ko tektų atsisakyti lietuviškos kūrybos tradicijos puoselėjimo, pasirenkant individualizmo kelią ir ieškoti naujų bei neįprastų kūrybos tarpsmo plotnių bei įvaldyti universalias žmonijos komunikacijos priemones, ar kurti tik tai, kas atitinka griežtai suformuluotus lietuviškos kūrybos uždavinius, beatodairiškai tikint Dievo paskirta misija ir pasikliaujant saujele vedlių, turinčių išskirtinę teisę įgyvendinti tautos išlaisvinimo uždavinį?

Kaip teigė Juozas Eretas, Dievas, sukūręs žmogų, paskyrė jam misiją – kurti ir puoselėti kultūrą 35. Panašiai išeivijos misiją formulavo ir Jonas Puzinas: išlaikyti tautinę gyvybę ir puoselėti ją 36. Išeivijos žmogui ši misija ir atsakomybė už ją buvo sunki bei skausminga. Galima daryti prielaidą, kad J. Eretas egzilų situaciją kūrybos vystymo prasme dar labiau dramatinizavo nei J. Girnius. Jei pastarasis mąstytojas siūlė atsizvelgti į išeiviją supantį kultūrinį lauką ir bandyti jį reflektuoti, stengtis būti kūrybišku tiek naujoje aplinkoje, tiek kūrybiškumą tausoti Lietuvos laisvinimo akcijai 37, tai J. Eretas manė, jog *naujoji kultūra tegali tarpti tik laisvėje, bėda tik, kad [...] amerikiečių laisvėje išaugusi [...] mintis tam uždaviniui mažai tetinka* 38. J. Girniaus brėžtus lietuvių bendruomenės *ghetto* vartus J. Eretas linkęs dar labiau susiaurinti, kūrybos misiją palikdamas tik nedidelei daliai lietuvių intelektualų, *nes ne visi sugeba kūrybiškai pasireikšti* 39, nors kūrybine prasme, anot autoriaus, *tremtis nėra kastracija* 40. J. Eretas viską bando paaiškinti metafizinių aplinkybių įtaka arba *Dievo Apvaizdos* motyvu, kaip itin svarbiu išeivijos ontologinio saugumo garantu. Greta to, išryškėja dar vienas J. Ereto formuluojamas egzilio kūrybos sąvokos segmentas – t. y., būtinybė kurti tik lietuvių kalba 41. Prisimenant anksčiau keltą klausimą dėl išeivijos kūrybos tapimo pasaulinėje arenoje, galima teigti, jog J. Ereto siūlomas metodas vargiai galėjo atverti erdvę tarpkultūrinio dialogo užmezgimui. Pastebėtina, jog autorius visgi akcentavo asmens socializacijai svarbų daugiakalbiškumo aspektą. Būtent individo gebėjimas plėtoti kontaktus bent keletu populiarių ir visuotinai pripažįstamų kalbų, J. Ereto pristatomas kaip pozityvus dalykas, tačiau ryškėja tendencija, jog ši išlyga taikoma tik gyvuojant tautai laisvės sąlygomis; atsidūrus egzilyje laikysena svetimų kalbų vartojimo atžvilgiu tampa inversiška: *Dėl to egziliečiai turi imti į širdį, kad nuskendimas anglų kalbos jūroje reiškia tą patį kaip atsisakyti nuo tautinio įnašo į naujai kuriamą kultūrą* 42. A. Mackus pateikia kardinalius argumentus tokiai J. Ereto pozicijai, teigdamas, jog vien lietuvių kalba berašantieji, suvokiant tai, kaip tradicijos puoselėjimą, ar apskritai gali laikyti save egzilio atstovais: *Kol neturėsime bent labiau apčiuopiamo*

---

34 Ten pat, p. 127 – 129.

35 J. Eretas, Mūsų vieta šių dienų minčių ir kūrybos pasaulyje, *Lietuvių katalikų mokslo akademija. Suvažiavimo darbai*, Roma, 1964, t. 5, p. 75.

36 J. Puzinas, Mūsų kultūriniai uždaviniai ir jų vykdymas, *Aidai*, 1963, nr. 3 (158), p. 89.

37 Analogiškas mintis yra išsakę ir J. Grinius bei J. Brazaitis: J. Grinius, Lietuvių kultūrinio veikimo gairės, *Aidai*, 1963, nr. 2 (157), p. 59; J. Brazaitis, Ar lietuvis menininkas turi liktis ištikimas, *Aidai*, 1960, nr. 6, p. 248 – 249; J. Brazaitis, Antras veiksmas prasidėjo, *Raštai*, Chicago, Į laisvę fondas, 1984, t. 5, p. 81 – 94.

38 J. Eretas, Mūsų vieta šių dienų minčių ir kūrybos pasaulyje, p. 87.

39 Ten pat, p. 91.

40 J. Eretas, *Išeivijos klausimais*, Roma, 1974, p. 9.

41 J. Eretas, Mūsų vieta šių dienų minčių ir kūrybos pasaulyje, p. 93; J. Eretas, *Išeivijos klausimais*, p. 13 – 14. Kitų krikščioniškos krypties intelektualų pozicija kūrybos tik lietuvių kalba atveju nebuvo vieninga. J. Brazaitis minėjo, jog kuriant ir svetima kalba tautinis charakteris neprarandamas: J. Brazaitis, Ar lietuvis menininkas turi liktis ištikimas, *Aidai*, 1960, nr. 6, p. 252. O štai Mykolas Vaitkus, panašiai kaip ir J. Eretas, siūlė, branginti ir tausoti lietuvišką žodį: *Imk jį iš savo atminties maišelio meiliai, rūpestingai apžvelk jį, nupūsk dulkes, paglostyk, išbučiuok, visa savo dvasios jėga kvėpk į jį savo būtybės magiką [...]*, M. Vaitkus, Žvelgiant atgal, *Aidai*, 1963, nr. 7, p. 287.

42 J. Eretas, Mūsų vieta šių dienų minčių ir kūrybos pasaulyje, p. 93.

skaičiaus svetima kalba rašančiųjų savų rašytojų [...], klausimas, ar iš viso esama lietuvių egzilinės literatūros ir rašytojų egzilu, bus aktualus ir pakartotinai iškeltinas 43.

Kaip matyti, J. Ereto samprotavimuose vėlgi išryškėja tas pats baimės ir netikrumo motyvas dėl galimų negatyvių svetimos kultūros įtakų, galinčių sugriauti ir taip netvirtus lietuviybės pamatus Amerikoje. Galima tokios situacijos prevencija, anot T. Venclovos, tai: [...] *nenutraukti ryšių su lietuviška visuomene ne tik čia, bet pirmiausia pačioje Lietuvoje: kitaip sakant, neslėpti ir neignoruoti savo lietuviškumo, bent savo lietuviškos kilmės. Tada ir kultūros kūrimas nelietuvių kalba gali duoti nepaprastai daug naudos. [...] Jeigu dailininkas, atsidūręs šičia, kurs vadinamąjį tarptautinį meną, pro kurį neišvengiamai prasišvies jo lietuviškas podirvis, jis atneš tautai daugiau naudos, negu kurdamas lietuviškomis temomis ir „lietuviška stilistika“* 44. Šių samprotavimų fone kyla pagunda paminėti Joną Meką – kaip vieną charakteringiausių išeivijos menininkų pavyzdžių, iš tiesų kūręs tarptautinį meną ir kai kada nepelnytai buvusį nurašytą į lietuviškosios kultūros paraštę. Jonas Mekas, įvertindamas tokio menininko tipažą teigė: *Mažosios tautos daug greičiau atsisako savo vaikų: jos tokios egoistiškos. Jeigu ir mėnesiui išvažiuos, iš pavydo ar pykčio jie tavęs išsižadės. Užuoat didžiudamiesi, kad Jurgis Mačiūnas, yra, buvo ir bus lietuvis, Lietuvos spauda paprastai rašo, kad jis yra „lietuvių kilmės“... Tą patį esu skaitęs daug kartų apie save. Lietuva atiduoda Jurgį ir Zapką, ir mane, ir daug kitų Amerikai – ir kitiems kraštams – už dyką. Labai labai blogas biznes, pasakyčiau... Bet lietuvis pasiliks lietuviu, kur jis bebūtų – Lietuvoje ar pasaulyje* 45.

Galima kelti prielaidą, jog katalikiškos orientacijos intelektualai savo misiją suvokė perdėm didaktiškai ir suteikė jai galbūt žmogaus galimybių ribas viršijančias atsakomybės konotacijas; bijodami suklysti ir taip padidinti išeivio moralinės naštos svorį, jie ieškojo šarvų, galinčių apsaugoti nuo galimo nesėkmingo misijos įgyvendinimo. Šiuo šarvu tapo orientacija į lokalią lietuvių bendruomenę, J. Ereto atveju – į itin nedidelį intelektualų sluoksnį, paneigiant arba bent jau neafišuojant individualizmo apraiškų ir nuženklinant gana siauras kūrybos sampratos ribas bei keliant daugybę reikalavimų: kalba, tematikos pobūdis ir etc. Tai lėmė itin siaurą žiūros prizmę į galimus kontaktus su kitų kraštų kultūra ir konservatyvių vertybių puoselėjimą, kas trukdė atrasti naujus ir prasmingus dalykus bei plėtoti atvirą intelektualinį dialogą 46. Šiuo požiūriu, vargiai galima ieškoti sąsajų su kavoliškąja kūrybos samprata, geranoriškai atveriančia pasauliui lietuviškosios kultūros klodus ir priimančia siūlymą dalintis idėjų universalumo lobiais.

Taigi kūrybos samprata egzilyje vargiai gali būti talpinama į kokius nors konkrečius rėmus. Pasirinkus įvairius kriterijus, gausime skirtingą kūrybiškumo sąvokos turinio rezultatą. Galima teigti, jog kūryba vienijo tiek liberaliosios, tiek katalikiškosios orientacijos intelektualus, kaip priimtinausia priemonė, siekiant įgyvendinti tautos laisvinimo projektą. Meninės intelektualinės kūrybos ir tautos tarpusavio sąveikos trajektorijos turėtų ir privalėtų kirstis, tačiau nereikėtų jų sutapatinti, kaip tai stengėsi įrodyti J. Girnius, J. Eretas ir kiti katalikiškojo sparno atstovai. Kūryba negali tarnauti tik tautos išlaisvinimo misijai, kūryba turi gyvuoti ir dėl pačios kūrybiškumo idėjos, tik tuomet ji bus gyva ir iš tiesų prasminga. Galima daryti prielaidą, jog katalikiškojo sparno bandymas sprauti kūrybą į tam tikrus rėmus, suformuojant siaurą galinčiųjų kurti intelektualų ratą, siūlant tradicijai tarnaujančias temas, slopino vaizduotės polėkį. O juk dažnai kūryba subręsta save atpalaiduojančiam judesiui tik atvirai reflektuojamo konflikto šešėlyje.

### **Kūrėjo drama egzilyje: tarp „tautos pranašo“ ir „kūrybinio atsinaujinimo“**

Kūrėjo padėtis egzilyje negalėjo būti nedramatiška. Palikus namus, natūralią kultūrinę aplinką, garantavusią ontologinį saugumą, daugybė žmonių buvo nusviesti į visiškai nežinomą, tik prisijaukinti bandomą svetimos žemės kultūrinę terpę. Ar tai buvo rojus, ar pragaras – vienareikšmiškai atsakyti sunku; aišku viena, teko šiems žmonėms pabūti ir skaistykloje, besimėtant iš vienos pabėgėlių stovyklos į kitą ir bandant suvokti, ar dar gyvas jų tikėjimas grįžimo mitu. Peržengus šią pakopą bei suvokus, jog į gimtąją žemę tegalima tik atsigrįžti, o ne grįžti, Lietuvos egzilai ėmė ieškoti būdų, palengvinančių šį atsigrįžimo procesą. Vienas iš dvasinių kontaktų galėjusių garantuoti tiltų buvo kūryba. V. Kavolis teigė: *Egzilai tesugrįžta (išlieka) tuo, ką jie yra sukūrę. Todėl kūryba tampa egzistenciniu reikalavimu, - rimtesniu negu ji*

43 A. Mackus, Rašytojas egzilyje, p. 127.

44 T. Venclova, Ar galima kultūros kūryba išeivijoje?, p. 79.

45 J. Mekas, *Laiškai iš niekur*, Baltos lankos, 1997, [Dvyliktas laiškas], p. 98.

46 V. Kavolis, Vertybinė meno analizė, *Mūsų žingsniai*, 1958, spalio 25 d., nr. 20; V. Kavolis, Mūsų žaizdos, mūsų dainos, *Mūsų žingsniai*, 1958, lapkričio 1 d., nr. 21.

gali būti bet kam, namų ir šaknų nepraradusiam (arba savo praradimo dimensijų dar neįsisąmoninusiam)<sup>47</sup>.

Išėivijos intelektualai suvokė savo misiją, projektuojamą į kultūrinio produkto kūrimą, kaip neišvengiamą duotybę konkrečiomis, jų gyvenimą tokia linkme pakreipusiomis sąlygomis, kurios ženklino aiškia, o kartu ir labai miglotą trajektoriją, kurioje galėjo materializuotis jų kūryba. Antra vertus, prisiimti kūrybos formų, temų ir jos paskirties lėmėjo vaidmenį išėivijoje nebuvo lengva. Jau vien todėl, jog tam tikru laikmečiu kuriantis asmuo, itin ribojamas esamų subjektyvių perspektyvų, negali nurodyti fundamentalios kūrybos vystymosi krypties, savavališkai atsieti ją nuo tautos kultūrinės tradicijos, kuri, regis, yra vienintelė pajėgi apibrėžti kūrybiškumo reikšmę, suformuluoti konkrečius kūrybinius uždavinius. Kaip teigė V. Kavolis, *jei kiekvienas kūrėjas, atskirai paimtas, reiškia subjektyvius savo paties – ir ribotos aplinkos – reikalavimus, tai, kultūrinėje tradicijoje išlikusius kūrėjus suėmus drauge, galima juos laikyti kolektyviai atskleidžiančiais tai, kas mene reikšminga žmogui aplamai, vadinasi, kas jame objektyviai reikšminga* 48 (paryškinta tekste – L. B.).

Kūrėjo padėtis egzilyje buvo dviprasmiška. Viena vertus, ieškota būdų, kaip atsispirti Amerikos kultūrinei niveliacijai, antra vertus, svarbu buvo išlaikyti kultūrinio vystymosi tempą, suspėti koja kojon žengti su Vakarų kultūros tendencijomis. Svarstymai šia tema buvo aktuali ir opi to meto lietuvių intelektualų problema. Reikėjo suderinti, rodos, sunkiai tarpusavyje derančius dalykus: savotiškai manifestuoti tautos išlikimo idėją ir kartu internacionalizuoti savo kūrybą, kurti kokybišką ir universalų meną. Tačiau būtinybė jei ne atsisakyti, tai bent jau modernizuoti dalį atsivežtų tarpukario Lietuvos kultūros vertybių, savotiškai traumavo tiek liberaliojo, tiek katalikiškojo sparno išėiviją bei kėlė grėsmę, kaip pasakytų K. Ostrauskas: *susipainioti egzilio komplekse* 49.

Liberalai bandė konfrontuoti su tradicine kūrybos samprata, tačiau žengti keliu, kurį rinkosi tarpukario Lietuvos trečiafrontininkai ir keturvėjininkai, bandę revoliucionizuoti lietuvišką meną ir futuristine maniera nuženklinti jo tolimesnio vystymosi tendencijas, pasitelkiant Vakarų ir Rusijos avangardizmo idėjas, nebuvo taip paprasta. Kaip pastebi T. Venclova, tie ikikarinės Lietuvos jaunuoliai tiesiog norėjo pravedinti literatūrą ir išvesti lietuvišką žodį iš provincializmo, *nors bene visai laikais pas mus madingesnė buvo kančia ir tragiška proza* 50. Taigi kaip matyti, Amerikos išėiviams remtis avangardizmo idėjomis, kurias Amerikos auditorija puikiai išmanė, buvo ne taip ir lengva, nes tai jau nebuvo novatoriškas ir įstabus dalykas, kaip ikikarinėje Lietuvoje. Išėivijos kultūrinis kontekstas ir kūrybinės minties diskursas buvo kitoks, ryškus tradicijos konservavimas skatino kūrėją slopinti „kūrybinio atsinaujinimo“ aspiracijas ir pasilikti tradiciškai propaguojamo „tautos išlikimo“ diskurso rėmuose: [...] *bijota prarasti parapinio tautiškumo nekaltybę*, - teigė K. Ostrauskas. *Tačiau juk kultūrinis uždavimas yra kūrybiškumo antitezė* 51.

Galima daryti prielaidą, jog formavosi tam tikros egzilio kūrėjo elgsenos schemas: modernizuoti atsivežtąją kūrybos tradiciją ir ją reflektuoti pasaulinės kūrybos kontekste arba užsidaryti kūrybiniame *ghetto* ir konservuoti tarpukario Lietuvos kūrybinį diskursą, leitmotyvu paverčiant visas temas, susijusias su emociniu prisiminimų pamatu.

Liberaliosios krypties intelektualai bandė atsiriboti nuo stipraus emocinio ryšio su Lietuvos visuomene ir susikurti distanciją tarp išėivių bendruomenės bei kūrybos. Būtent šioje distancijoje buvo galima surasti terpę, leidžiančią *kurti kitaip*. Manytume, jog šią atvirą savęs reflektavimo poziciją gerai charakterizuoja A. Škėmos, K. Ostrausko ir kitų intelektualų laikysenos. Kai emocija tampa centriniu egzilio savijautos bruožu, tuomet tikram kūrybiniam darbui vietos lieka mažai, arba K. Ostrausko žodžiais tariant – kūryba tampa *tuščiaavidure* 52. Su nihilistišku patosu apie kūrėjo padėtį egzilyje kalbėjo ir A. Škėma: *Mūsuose labai pageidaujamas pranašo etatas. Išėivijos išdava ir erzacinė išsilaikymo priemonė* 53. Iš tiesų, kūrėjo polinkis į patriotinę tematiką, savotišką tarpukario Lietuvos romantizmo ir simbolizmo meno srovių recepciją, *praskydusią sentimentu ir ašaromis* 54, egzilyje jau negalėjo garantuoti pilnaverčio kūrybinio akto, pretenduojančio į universalią kūrybos vertę. Galų gale, tikroji kūrėjo paskirtis nėra tapti tautos pedagogu,

47 V. Kavolis, *Nužemintųjų generacija*. p. 73 – 74.

48 V. Kavolis, *Kūrybiškumas istoriniu žvilgsniu, Metmenys*, 1959, nr. 1, p. 11 – 12.

49 K. Ostrauskas, *Rašytojas ir egzilis*, p. 25.

50 T. Venclova, *Apie „Trečių frontą“ – be pagiežos, Vilties formos. Eseistika ir publicistika*, p. 302 – 303.

51 K. Ostrauskas, *Rašytojas ir egzilis*, p. 26.

52 Ten pat, p. 18.

53 A. Škėma, *Sniego balandžiai, Raštai*, Chicago, A. Mackaus knygų leidimo fondas, 1985, t. 3, p. 317.

54 K. Ostrauskas, *Rašytojas ir egzilis*, p. 18.



gvildenančiu tik patriotinius uždavinius. Apie tai kalbėjo ir katalikiškasis išeivijos sparnas, suvokdamas kūrybai būtiną estetinį pamatą 55. K. Ostrauskas taip pat išvelgė destruktivią kūrėjo – pranašo įtaką egzilio kūrybiniam pasauliui: *Ne vienas rašytojas, užuot giliau išvelgęs situaciją [...] ir tikrai kūrybiškai ją išreiškęs, pats ištirpo minioje, nors ir neužmiršdamas kartais pretenduoti į pranašus [...]. [...] juk rašytojavimas egzilyje tapo beveik tautine ir patriotine pareiga* 56. Antanas Maceina antrino A. Škėmai bei K. Ostrauskui teigdamas, jog istorinių sukrėtimų laikmečiu, tauta atsigręžia į politikus ir poetus bei paverčia juos savotiškais kūrėjais, kurių uždavinys – atstatyti vidinę ramybę: *Politinė kalba ir poetinė giesmė turinti virsti dviem priemonėm, kuriomis būtų išreikštas minios gyvenimas žlugties valandą. [...] Politinė kalba apsivelka gražiais, bet tuščiais žodžiais, o poetinė giesmė prisiima aktualų, bet praeinančią turinį. Politikas ir poetas susilieja į vieną. Tada jis esti minios pavadinamas – tautos pranašu* 57. Ši pareiga – sunkių išbandymų valandą rodyti tam tikrą kryptį pasimetusiai tautai, pasmerkia kūrybinį aktą tapti tik *pritaikomojo meno* dalimi 58, priemone kasdienybės pagražinimui, o pats kūrėjas paverčiamas guodėju ir ramintoju, nepajėgiančiu reflektuojamų išgyvenimų paversti tikru menu. Anot A. Maceinos: *Patriotikos tragika ir yra ta, kad ji yra verčiama reikšti tėvynės tikrovę: jos istoriją, jos dabartį, jos laimėjimus ir pralaimėjimus, jos kančias ir viltis. [...] Patriotikoje turi būti kasdieninė tautos tikrovė, užimanti pirmąjį kūrinio planą, nes tik tokiu atveju ji patenkina minios norą verkti, džiaugtis, kovoti, ryžtis ir tikėtis. [...] Jeigu ji atsisakys vaizduoti tautinę kasdienybę visa jos pilnatve, pasirinkdama tik tai jos minimum simbolio reikalui, ji nepatenkins p i l i e č i ū n o r o, kad poetas būtų jiems pranašas [...]* 59 (Išretinta tekste – L. B.). Kūrėją – intelektualą egzilyje A. Maceina apibūdina, kaip *pašauktąjį skelbti pasauliui kažką nauja* 60. Tai tarsi optimaliausia vidurio pozicija tarp *pasmerktojo*, pernelyg pasiduodančio naujosios kultūros įtakoms ir tarp *besidairančiojo atgal*, gyvenančio tik prarastų namų nostalgija. Visgi A. Maceinos pristatomas *pašauktasis* nėra tapatinamas su „tautos pranašo“ įvaizdžiu.

Jeigu pitarisime A. Škėmos, K. Ostrausko, T. Venclovos ir kitų intelektualų minčiai, jog egzilis nebuvo tremtis ar pabėgimas, o sąmoningas apsisprendimas išvykti, tai šiame kontekste kūrybą galima vertinti kaip išskirtinę galimybę ir tam tikrą likimo dovaną, kuri leido pačiam intelektualui suteikti egziliui turinį, prasmę ir nužymėti jo ribas. Kūrėjo laikysena egzilio akivaizdoje, renkantis „kūrybinio atsinaujinimo“ kelią, ženklino sąmoningumą pakilti aukščiau paties egzilio sąvokos ir pažvelgti į ją bejausmės emocijos rakursu, kur daug svarbesnis klausimas buvo – ne kodėl istorija lėmė tapti žmoniškosios dramos dalyviu, o kokia turėtų būti kūrėjo sąmoninga laikysena *čia ir dabar* meninės intelektualinės kūrybos plotmėje. Tai klausimas, neišvengiamai implikuojantis kūrėjo veiksmažodį atsisakyti patriotinių verkšlenimų ir įsijungti į pasaulinės kūrybinės tradicijos versmę, kas tikrai nereikšė lietuviškumo išsižadėjimo. Būdamas „tautos pranašu“ ir vien tik ašaromis bei sentimentais sotindamas kūrybą, intelektualas buvo pasmerktas kurti ne meną, o tik tikrovės kopiją ar fotografiją, kuri, tiesa, galėjo bent jau laikinai užglaistyti išeivių skaudulius, tačiau toli gražu negalėjo suteikti dvasinės metamorfozės pojūčio 61. Ryškėja dar viena kūrėjo laikysenos egzilyje plotmė: meninė intelektualinė kūryba nėra tai, kas paklūsta erdvės ir geografijos sukuriams distancijoms, nubloškiančioms individą nežinia kur. Šiame kontekste įvertinus kūrėjo saviraiškos galimybes galima teigti, jog kūrėjas buvo pakankamai laisvas gyventi aktyvų kultūrinį gyvenimą, riboją jį daugiau psichologiniai kompleksai, kurie, drįstume manyti, daugiau afišuojami katalikiško sparno išeivijos tekstuose. Kaip teigė Juozas Kralikauskas: *nelemčiausioji slogtis – kasdienybė*. Autorius pabrėžė, jog kūrėjas, turintis rūpintis savo pragyvenimu, eikvoti laiką kasdienei buičiai itin nuskriaudžia savo kūrybinį talentą. *Vaisiai, kuriais rašytojas čia kasdien mintą, yra labai kartūs. Jo padėtis vis dramatiškėja ir artėja į Prometėjaus tragiškumą* 62. Panašiai kalbėjo ir Jonas Aistis, teigdamas, jog kasdieninė rutina buvo itin skaudi problema kūrėjui 63. O štai K. Ostrauskas teigė, jog: *Rašytojas, kuris tikrai nori, turi ir sugeba ką nors kūrybiškai pasakyti, parašo, nežiūrint, kokios sąlygos bebūtų; tuo labiau, kad kūrybinės sąlygos nebūtinai yra tiesiogiai*

55 J. Kralikauskas, Lietuvio rašytojo situacija dabar tremtyje, *Aidai*, 1962, nr. 8, p. 347.

56 K. Ostrauskas, Rašytojas ir egzilis, p. 18 – 19.

57 A. Maceina, Patriotų sukilimas, arba Poezijos kivrčias su tautybe [1955], *Egzodo literatūros atšvaitai*, sud. L. Mockūnas, Vilnius, 1989, p. 125.

58 Ten pat, p. 127 – 128.

59 Ten pat, p. 129; 131.

60 A. Maceina, Rezistencija prieš tremties dvasią, *I laisvę*, 1954, nr. 2 9390, p. 5.

61 I. Gražytė, Nauji keliai išeivijos literatūroje, *Metmenys*, 1971, nr. 21, p. 158.

62 J. Kralikauskas, Lietuvio rašytojo situacija dabar tremtyje, *Aidai*, 1962, nr. 8, p. 349.

63 J. Aistis, Kultūrininkų likimas, *Aidai*, 1950, nr. 2, p. 78 – 80.

*proporcingos kūrybiniam rezultatui* 64. Puikiai K. Ostrauską papildo ir Ilonos Gražytės išvalgos: *Skundimasis sąlygomis daug geriau tinka rašytojams amatininkams, bet ne rašytojams kūrėjams* 65.

Taigi kūrybinis įkvėpimas, ar kūrybinė mirtis tykojo intelektualų egzilio pasaulyje? Galima tik spėti, jog kiekvienas daugiau mažiau genamas nostalgijos, šiek tiek norėjo save matyti ir tautos pranašu, ir atsiverti platesniam kultūriniam kontekstui. Tačiau sklaidant būtent liberaliosios išėivijos krypties intelektualų tekstus neapleidžia nuojauta, jog liberalų svarstymai apie kūrėją, jo blaškymąsi tarp tautos pranašo ir kūrybinėje veikloje laisvo intelektualo misijos pasirinkimo, atidengia užslėptą norą savotiškai atgaivinti XIX a. romantizmo epochoje suformuotą *genijaus* sampratą, išėivijos sąlygomis modifikuojant ją: tarsi norėta matyti šiek tiek maištingą genijų, pakylantį virš egzilio kasdienybės, reikalaujančio laisvės ir nepaklūstančio bendruomenės diktatui. Paradoksalu, tačiau galbūt būtent *genijus* – atviras, individualus ir nepriklausomas intelektualas – galėjo geriau už bet kokią *ghetto* konsoliduoti išėivių bendruomenę ir bent punktyru nuženklinti jos ateities gyvenimo gaires.

### **Kūrėjas ir bendruomenė: duoklės atidavimas ar saviraiškos laisvė?**

Kalbant apie kūrėjo santykį su bendruomene, galima išvelgti skirtingas liberaliojo ir katalikiškojo sparno išėivijos atstovų pozicijas, išsikristalizuojančias santykyje su bendruomeninės atsakomybės jutimu arba jo atsisakymu. Svarbus požiūris ir į tai, kas kam privalo tarnauti: bendruomenė kūrėjui, ar pastarasis – bendruomenei? O gal visiškai neegzistuoja kūrėjo ir bendruomenės kultūrinio sąlyčio ribos? Bene geriausiai jautė ir savo santykį su bendruomene ženklino Jonas Mekas, teigdamas, jog: [...] *mano kraštas dabar yra kultūra [...] Dabar aš įdomaujuos tiktai kultūra. O kultūra yra visur ir niekur* 66. Visgi manytume, jog bendruomenė bent jau katalikiško sparno išėivijos rėmuose buvo akylus kūrėjo sargas, jautriai fiksavęs kūrybines kontraversijas ar pagirdamas intelektualą už jo ištikimybę tautos tradicijos puoselėjimui. Kaip teigė J. Grinius, žmogaus vertę apsprendžia du veiksniai – pasaulėžiūra ir bendruomenė 67.

J. Eretui bendruomenė yra neišvengiama ir būtina kultūrinio proceso dalyvė, turinti aiškiai nuženklintas ribas. Autorius pažymi, jog tikriems kūrybiniais talentams subręsti yra būtina bendruomenės formuojama kultūrinė terpė, kurioje plėtojamos kūrybiškumo apraiškos suteikia potenciją ryškaus talento kūrėjams sublizgėti 68]. Galima tarti, jog katalikiškojo sparno išėivijos atstovai bendruomenę *aukojo* kūrėjo galimybei bręsti ir kurti, tačiau šią auką suvokė, kaip turinčią grįžtamąjį ryšį: t. y., kūrėjas turi paaukoti savo individualumą, suvokiamą kaip atsisakymą pretenduoti į kosmopolitiško kūrėjo statusą, tapti tam tikra vidutinybe, tvarkingai bevaikštančia konservatyvių idėjų išmintais takais; tokio intelektualo kūrinyje tegali tarnauti *tik* bendruomenės poreikiams. Iš katalikiškos išėivijos varpinės skliautų visgi skambėjo ir kūrėją bandantys apginti akordai, teigiant, jog nepaisant to, kad kūrėjas – intelektualas negali būti abejingas savo istorinei praeičiai, tačiau priversti jį eiti „bendruomenės tarnybą“ nėra teisinga 69.

Visgi J. Girnius, komentuodamas kūrybiškumo sampratą egzilyje, aiškiai pabrėžia kūrėjo individualumo aspektą, apibrėždamas jį kaip autentišką tam tikrų asmens vidinių išgyvenimų visumą – tai, kas gali suteikti kūriniui originalumo 70. Derėtų pastebėti, jog individualumo akcentavimas J. Girniaus svarstymuose niekaip neišsiveržia iš kolektyvo rėmų ir netampa *kūrybos dėl kūrybos* principo įprasminimu.

Katalikiškojo sparno išėivijos bendruomenė buvo visiškai netolerantiška liberalų siūlomai kūrybinio originalumo sampratai – t. y., pasukti anksčiau aptarto „kūrybinio atsinaujinimo“ keliu. Kaip teigė K. Ostrauskas: [...] *jeigu egzilo rašytojo kūryboje užčiuopiamas naujosios Vakarų literatūros poveikis, tai kartais kyla beveik skandalas: tas rašytojas, girdi, neoriginalus, vaikosi kitų kūrybos; tačiau jeigu lietuvis rašytojas yra kito lietuvis rašytojo poveikyje, tada jis, su pasitenkinimu sakoma, „tęsia gražias lietuvių literatūros tradicijas“* 71. J. Banėnas konstatavo, jog: *Kūrybingiems žmonėms su tokia visuomene sunku sugyventi* 72. Dar atviriau šią situaciją reflektavo V. Kavolis: *Meno priėmimas pagal įprastinius skonio*

64 K. Ostrauskas, Rašytojas ir egzilis, p. 16. Plg. V. Janavičius, Rašytojas egzilyje, *Metmenys*, 1965, nr. 9, p. 120.

65 I. Gražytė, Nauji keliai išėivijos literatūroje, p. 160.

66 J. Mekas, *Laiškai iš niekur*, [pratarmė].

67 J. Grinius, Lietuvių kultūrinio veikimo gairės, *Aidai*, 1963, nr. 2 (157), p. 52.

68 J. Eretas, *Išėivijos klausimais*, p. 12.

69 J. Kralikauskas, Lietuvis rašytojo situacija dabar tremtyje, *Aidai*, 1962, nr. 8, p. 347.

70 J. Girnius, Kūrybinio originalumo prasmė, *Tremties metai*, Tübingen, 1947, p. 450 – 468.

71 K. Ostrauskas, Rašytojas ir egzilis, p. 27.

72 J. Banėnas, Kūrybinis darbas ir visuomeninė veikla, *Metmenys*, 1968, nr. 15, p. 121.

*standartus savaiame reiškia, kad originalus – vadinasi, kūrybingas – menas bus atmestas* 73, tačiau antra vertus, toks iššūkis turėjo skatinti tikro kūrybiškumo vystymąsi.

Katalikiškos lietuvių bendruomenės verdiktas, sąlygojantis griežtus kontūrus, kuriuose buvo galima siekti kūrybinio originalumo, savotiškai kaustė kūrėjo laisvą apsisprendimą ir galimybę rinktis. Galima manyti, jog pernelyg didelė bendruomenės, kaip tam tikro autoriteto įtaka, ugdė tam tikras skepticizmo ir prisitaikėliško apraiškas kūrėjų tarpe, kurie daugiau mažiau jautė poreikį priklausyti bendruomenei. Ir tik nedaugelis kūrėjų pasuko bendruomenės „pykinimo“ keliu (pavyzdžiui, A. Škėma), pasirenkant apsisprendimą priklausyti platesnei pasaulio kūrybinės tradicijos direktyvai.

Anot J. Girniaus, atsivėrimas platesniam kultūriniam kontekstui yra sveikintina iniciatyva, ugdanti *kūrybinį asmeniškumą* ir padedanti sukurti *meniškai tobulą kūrinių* 74. *Svarbu ne tai, ar esama, ar nesama kieno įtakose – tesvarbu, kiek pajėgiama, nežiūrint visų įtakų, išlikti savimi pačiu, išplėtoti savo kūrybinę individualybę. Kūrybiškos prigimties žmogui įtakos jo individualybę ne slopina, o priešingai, tik žadina* 75. Tačiau J. Girnius, kalbėdamas apie kūrybiškumo sampratą ir kūrėjo užduotis, prasitaria, jog asmuo turi likti ištikimas kultūrinei tradicijai ir savojo laiko rūpesčiams 76. Kaip matyti, išryškėja ta pati minties trajektorija, t. y., kurti absorbuojant kitos kultūrinės aplinkos įtakas, tačiau likti ištikimam tradicijai. Visgi įsipareigojimas tradicijai stebė kultūrinio kontakto pozityvias įtakas. Neslėpdamas kartėlio K. Ostrauskas kalbėjo: *Argi ne keista? [...] visada mėgstame pabrėžti, kad esame – arba bent norime būti – vakarietiškos kultūros tauta; [...] O štai dabar, kai tos vakarietiško galimybės egzilyje kuo plačiausiai atsivėrė, dažnas tu pačių Vakarų ne tik baidomės, bet tiesiog iracionaliai prieš juos širstame* 77.

Taigi kūrėjo santykį su bendruomene išeivijos liberalai įsivaizdavo visai kitaip. V. Kavolis teigė, jog: *Kūrėjas gali apie bendruomenę negalvoti. Pakanka, kad jis kuria* 78. Kūrėjo kontaktas su bendruomene nėra eliminuojamas, tačiau jam suteikiamos visai kitos konotacijos, lyginant su katalikiškojo sparno pozicija. Išryškėja iš tiesų laisvo kūrėjo laikysena, neribojama jokių rėmų: *Krypties nustatymas yra kūrybinės laisvės varžtas*, - teigė Leonas Sabaliūnas, - *o varžoma kūryba dažniausiai yra prasta kūryba* 79.

Anot V. Kavolio, bendruomenė turi būti suinteresuota, kad intelektualas kurtų kuo daugiau ir taip praplėstų bendruomenės vertybių turinį. Jei J. Girniui ir J. Eretui svarbu kūrėjo duoklės atidavimas bendruomenei, kuri leidžia jam subręsti ir išsiugdyti savo talentą, tai V. Kavolis kalba apie visiškai laisvos ištikimybės ir įsipareigojimo principą. Kaip pastebi Arūnas Sverdiolas, nepaisant tam tikrų bendrų sąlyčio taškų, požiūris į kūrybą bei jos paskirtį buvo esminiu V. Kavolio ir J. Girniaus pasaulėžiūriniu skirtumu 80. Iš tiesų „Nužemintųjų generacijoje“ V. Kavolis formulavo kūrėjo ir bendruomenės santykiavimo ribas, visiškai išsiveržiančias iš girmiškojo kūrėjo ir bendruomenės santykio konteksto: *[...] nužemintųjų generacijos santykį su savąja bendruomene ir su egzistencija apskritai apibūdina dvi, konservatyvaus mentaliteto neišvengiamai priešingomis laikomos, ypatybės: kritiškas objektyvumas ir laisvas ištikimybės įsipareigojimas* 81. *Bendruomenė – tarpininkė tarp žmogaus ir egzistencijos apskritai. Žmogaus santykis su jo bendruomene – sukonkretintas jo santykiavimo su žmoniškosios egzistencijos visuma pavidalas* 82. Tik laisvos ištikimybės principą deklaruojantis kūrėjas, suvokiantis save kaip laisvą individą tiek pasaulio kultūrinėje erdvėje, tiek savo bendruomenės rėmuose gali duoti pozityvių rezultatų. V. Kavolis, svarstydamas bendruomenės ir kūrėjo santykių ribas, pateikia tam tikras metodologines išvagas, kuriomis turėtų vadovautis išeivijos bendruomenė. Visų pirma bendruomenė turi būti kritiška, palaikanti nuolatinę kūrybinę įtampą ir kontaktą su kūrėju, sugebanti atskirti, koks kūrėjas iš tiesų gali ugdyti jos kūrybinį pajėgumą 83. Tuščiažodžiavimas bei žodžio svorio ir reikšmės nejutimas 84[84], arba savotiškas

73 V. Kavolis, *Laisvė ir atsakomybė kūrybiniame veiksmu*, p. 127.

74 J. Girnius, *Kūrybinio originalumo prasmė*, p. 455; 458.

75 Ten pat, p. 461.

76 Ten pat, p. 466 – 467.

77 K. Ostrauskas, *Rašytojas ir egzilis*, p. 27.

78 V. Kavolis, *Per gyvąją kultūrą – į lietuviybės gaivinimą*, *Mūsų žingsniai*, 1958, rugpjūčio 23 d.

79 L. Sabaliūnas, *Kūrybinis darbas ir visuomeninė veikla*, *Metmenys*, 1968, nr. 15, p. 124.

80 A. Sverdiolas, *Vytauto Kavolio kultūros filosofija*, *Vytautas Kavolis. Asmuo ir idėjos*, Baltos lankos, 2000, p. 68.

81 V. Kavolis, *Nužemintųjų generacija*, p. 56.

82 Ten pat, p. 45.

83 V. Kavolis, *Per gyvąją kultūrą – į lietuviybės gaivinimą*, *Mūsų žingsniai*, 1958, nr. 4; V. Kavolis, *Tradicija ir kūryba bendruomenės gyvenime*, *Santarvė*, 1958, nr. 1, p. 32 – 33; V. Kavolis, *Dinaminio tautiškumo sąlygos*, *Santarvė*, 1958, nr. 3 – 4, p. 124 – 126.

84 H. Radauskas, *Rašytojas egzilyje*, *Metmenys*, 1965, nr. 9, p. 128.

grafomanijos kompleksas, nejaučiant atsakomybės visų pirmą prieš pačią kūrybą, o ne prie tautą, negali suteikti bendruomenei nieko pozityvaus. Tokia intelektualo laikysena implikuoja kūrybos nuvytimą ir išdžiūvimą; arba kaip teigė Zina Katiliškienė, [...] *pasaulis jo [intelektualo, kūrėjo – L. B.] kūrinuose ima panašėti į knygoje idėtas ir sudžiovintą diemedžio šakelę, neužmirštuolę ir t. t.* 85. Liberalų poreikis atsiverti platesniam kultūriniam kontekstui brandino dar vieną kūrėjo ir bendruomenės santykių problemos aspektą. Bendruomenės uždavinys yra prisitaikyti prie kūrėjų formuojamos vertybių sistemos ir surasti tinkamą emocinį santykį su ja. Tik supratęs savo intelektualų kūrybinius polėkius ir turint pajėgumo juos priimti kaip dovaną bendruomenei bei suvokus giluminę siūlomų vertybių prasmę, bendruomenė yra pajėgi tinkamai jas reflektuoti, nes antraip: *Šitai nepersiduodanti kultūra liktų paprastas popierizmas, archivalijos, muziejinės įvairenybės, bet bendruomenei savo gaivinančios reikšmės neįgytų. Jos pačios kultūra bendruomenei liktų svetima* 86. Galima pastebėti, jog ši V. Kavolio mintis išties buvo itin opi, priverčianti susimąstyti, nes „nesusikalbėjimas“ tarp katalikiškosios išeivijos dalies ir liberalų meninės intelektualinės kūrybos atžvilgiu buvo pakankamai didelis, kartais net nebandant ieškoti konstruktyvaus dialogo galimybės, o [...] *knygos, liekančios gulėti neparduotos lentynose*, anot I. Gražytės 87, taip pat gana iškalbingai bylojo apie bendruomenės ir kūrėjų santykį bei domėjimąsi kultūra apskritai. V. Kavolis būtent ir siūlė eiti kūrėjo ir bendruomenės dialogo paieškų linkme, deklaruojant aiškų tarpusavio ryšio būtinybės įsisąmoninimą: *Tiek kūrėjas, tiek kūrybos vartotojas yra atsakingi savo laisvais išsireiškimo (ar neišsireiškimo) ir pasirinkimo (ar nepasirinkimo) veiksmais ne slopinti kūrybines ateities galimybes, bet skatinti jų realizavimą* 88.

### Ar gali kūryba kompensuoti istorinės skriaudos žalą?

Su optimizmu ar be jo, tačiau ne vienas egzilio intelektualas ieškojo būdų, kaip nuslopinti savo egzistencinius skaudulius, atsidūrus toli nuo namų. Kalbėdami apie V. Kavolio kūrybos sampratą egzilyje, užsiminėme apie šiam intelektualui itin svarbų ryšį tarp žmogaus ir jo istorinių šaknų, nes tik šis sąryšis gali garantuoti kūrybinių jėgų vystymą. V. Kavolis teigė, jog: *istorija neteislingiausia tiems, kuriems ji atėmė galimybę realizuoti savo pajėgumą. [...] Egzilių likimas – savyje pajusti užslopintą kūrybinio pajėgumo balastą* 89. Pratešiant autoriaus mintį galima teigti, jog tarp kūrybos ir istorijos egzistuoja tiesioginės priklausomybės ryšys, kurį sunaikinti pajėgi pati istorija – kaip tam tikras galios mechanizmas. Tačiau „istorijos nužemintieji“ privalo rasti jėgų išgyventi istorinės skriaudos skausmą, subręsti viduje bei pajusti slypinčio kūrybiškumo jėgą, padėsiančią *įgyti nesutriuškinamą žmogišką reikšmę* 90. Žmogus, nors ir triuškinamas istorijos, tačiau nuo jos pabėgti negali, nes *esminis šaknų įleidimas kuriame nors pasaulyje – pajėgumo mylėti ir dirbti sąlyga* 91. Taigi istorinės tikrovės grimasos tyčiojosi iš žmogaus, viena vertus nekentusio istorijos, tačiau puikiai jautusio savo bejėgiškumą, suvokiant, jog dabar savo egzistenciją ir savo istoriją jis turi susirasti ar susikurti pats (ypatingai tai aktualu buvo jaunajai išeivijos kartai). J. Girnius taip pat minėjo, jog: *Kurdamas save patį savo istorine egzistencija, žmogus tuo pačiu kuria ir istoriją* 92. Arba – ieškodamas kūrybos prasmės, individas kartu ieško žmogiškos prasmės 93. Nepaisant skirtingų V. Kavolio ir J. Girniaus mąstymo trajektorijų, visgi galima sutikti, jog J. Girnius taip pat brėžė tamprius istorijos, laisvės ir kūrybos plotmių ryšius, skyrėsi tik formuojamas idėjų laukas, kuriame turėjo sąveikauti laisvės, istorijos ir kūrybos paradigmos. Įveikti istorijos skriaudą, o gal greičiau suvokti jos kainą, egzilio intelektualas tegalėjo tik žvelgdamas į priekį arba, kaip pasakytų J. Girnius: *Nei gyventi tik šia diena, nei stingti praeityje, o likti atviriems laikui neabsoliutinant nieko, kas žmogiška, - tokia yra didžioji istorijos pamoka. Tai apeliavimas į istorinę atsakomybę – kritiškai, bet pagarbiai vertinti praeitį; blaiviai, bet jautriai suprasti dabartį; su viltimi, bet be išdidybės kurti ateitį. Atsakome už savo laiką, nes patys jį kuriame [...]* 94.

85 Z. Katiliškienė, Rašytojas egzilyje, *Metmenys*, 1965, nr. 9, p. 124.

86 V. Kavolis, Per gyvąją kultūrą – į lietuviybės gaivinimą, *Mūsų žingsniai*, 1958, rugpjūčio 23 d.

87 I. Gražytė, Nauji keliai išeivijos literatūroje, *Metmenys*, 1971, nr. 21, p. 160.

88 V. Kavolis, Laisvė ir atsakomybė kūrybiniame veiksmo, p. 130.

89 V. Kavolis, *Nužemintųjų generacija*, p. 14 – 15.

90 Ten pat, p. 20.

91 Ten pat, p. 58 – 59.

92 J. Girnius, Istorinė krikščionių atsakomybė, *Raštai*, Vilnius, Mintis, 1994, t. 2, p. 484.

93 J. Girnius, Žmogaus prasmės žemėje poezija [1951], *Egzodo literatūros atšvaitai*, sud. L. Mockūnas, Vilnius, 1989, p. 79.

94 J. Girnius, Istorinė krikščionių atsakomybė, p. 490.

Šis suvokimas formavo moralinės pareigos jausmą ir kartu leido bandyti gydyti dvasinio diskomforto žaizdas. Meninė intelektualinė kūryba buvo vienu iš orientyrų, spartinusių šį gijimo procesą. Kaip teigė V. Kavolis: *Prieš triuškinančią istorijos galią, prieš savyje pajustą užšalimo viliojimą tegalima kovoti poetine pastanga* 95.

V. Kavolis kalbėjo apie *kūrybos dėl pačios kūrybos* principą, pastaroji mintis greičiausiai aktyviai buvo reflektuojama daugelio išeivijos liberalų. Kūrybinę potenciją neišvengiamai reikėjo projektuoti tik į ateitį, be grįžimo į praeitį ir pasidavimo emocijoms, kas galėjo padėti išgyventi tam tikrą dvasinę metamorfozę ir suvokti save ne kaip auką, o kaip pasauliui, kultūrinei erdvei reikalingą laisvą individą, galintį ir turintį aktyviai dalyvauti įvairioje veikloje, ypačingai *sąžininguose* kultūriniuose sąjūdžiuose 96, kuriuos buvo nevengiama įvardinti išeivijos kultūros varikliu 97. Tik individo gebėjimas be baimės žvelgti į supančią naują aplinką, kritiškas jos įvertinimas bei pavertimas savotišku meninės intelektualinės kūrybos šaltiniu, galėjo sukurti prasmingus gyvenimo orientyrus, vedančius: *iš tremties tikrovės į žmogiškai prasmingą jos nugalėjimą* 98. Ir priešingai, prisirišimas prie tradicijos, konservatyvios kūrybinės programos vykdymas buvo veiksniai stabdantys šį tremties ir istorinės skriaudos nugalėjimo procesą. V. Kavolis pažymi, jog toks prisirišimas prie konservatyvių vertybių buvo kūrybinė problema, neleidusi skleistis net išsilaisvinimo idėjos nuojautai: *Tai išties padeda paaiškinti, kodėl net geriausiųjų iš jų [konservatyvių idėjų šalininkų – L. B.], kūrybinės jėgos taip anksti išseko* 99.

Regis, istorija atėmė svarbiausią dalyką – laisvę. Kultūra ar kūryba taip pat negali egzistuoti be laisvės, arba kaip teigė Vincas Trumpa: *Kūryba be laisvės trokšta, kaip žuvis be vandens* 100. Taigi egzilai dėjo visas pastangas, siekiant sukurti laisvės sampratą svetur. Drįstume manyti, kad ji buvo sukurta, nors ko gero egzistavo daugybė jos turinio ir formos apibrėžčių; apie tai byloja margas, dvilypis, neretai ir kontraversiškas išeivijos meninės intelektualinės kūrybos palikimas, vis dėlto signalizuojantis apie gyvą ir reflektuojamą kūrybiškumą, įgijusį daugybę pavidalų. Visgi tikrąją laisvės sampratą daug geriau suvokė ir kūrybine prasme kanonizavo jaunesnioji išeivijos karta, nei vyresnieji, buvę stipriai įtakoti tradicijos, kuri, kaip bebūtų, varžė laisvo pasirinkimo galimybę.

Galima manyti, jog tam tikra prasme, laisvės stoka buvo kompensuota, todėl drįstume manyti, jog kūryba egzilio pasauliui padėjo susikurti pajėgumą gyventi ir taip įveikti istorinės skriaudos žalą.

## Vietoj išvadų

Likimo ir istorijos nusviesta į svetimą pasaulį, lietuvių išeivija bandė susikurti naujus savo egzistencijos pagrindus. Tai nebuvo vieninga, pagal tą patį vertybinį modelį gyvenanti egzilų bendruomenė. Šie žmonės rinkosi skirtingas gyvenimo trajektorijas, išbandė įvairių takų vingius, galinčius atvesti į svarbiausią – Lietuvos nepriklausomybės kelią.

Vienas iš svarbiausių egzilio intelektualinės istorijos savastį charakterizuojančių aspektų – tai meninė intelektualinė kūryba, kurios sąvoka atveria platų semantinį lauką įvairių reikšmių ir konotacijų. Tai bendražmogiškos kultūros dalis, išeivijos moralinių nuotaikų, jausenų ir vertybių substratas. Intelektualinė kūryba buvo vienu svarbiausių faktorių, leidusių įleisti šaknis svetimoje – žemėje ir pajusti, jog, nepaisant istorinės tikrovės grimasų, atsidūrus ten vis dėlto buvo įmanoma ne tik egzistuoti fiziologine prasme, bet ir iš tiesų *gyventi*, per skausmą pajuntant egzistencijos poreikį.

Kūrybos samprata egzilyje buvo skirtingai apibrėžiama liberaliojo ir katalikiškojo sparno išeivijos, nors vieningai buvo pripažįstama, jog tai geriausia priemonė siekti tautos išlaisvinimo. Būtent kultūrinio produkto kūrimas buvo svarbiausias išeivijos uždavinys. Visgi išeivijos liberalai (V. Kavolis ir kt.) formulavo universalesnę intelektualinės kūrybos sampratą, kaip *kūrybos dėl kūrybos* principo įgyvendinimą, neapsiribojant tik kūrybinės potencijos eksportu į Lietuvą. Išeivijos kūryba turėjo atsiverti Vakarų pasaulio kultūrinei tradicijai bei absorbuoti aplinkos įtakas. V. Kavolis itin pragmatiškai vertino išeivijos kūrybines

95 V. Kavolis, *Nužemintųjų generacija*, p. 62.

96 V. Kavolis, Kūrybinis darbas ir visuomeninė veikla, *Metmenys*, 1968, nr. 15, p. 125; V. Kavolis, Kultūrinės veiklos metmenys, *Mūsų žingsniai*, 1960, rugpjūčio 27 d., nr. 23 (100); V. Kavolis, Kūryba ir kova įprasminti save! *Mūsų žingsniai*, 1959, rugpjūčio 8 d., nr. 21 (50).

97 K. Keblys, Kūrybinis darbas ir visuomeninė veikla, *Metmenys*, 1968, nr. 15, p. 129.

98 V. Kavolis, Tremties tikrovė ir keliai į lietuviškumą, *Laisvo žmogaus keliu į lietuviškumą, 1954 m. rugsėjo 8 d. – 10 d. Pirmojo lietuvių studentų Santaros Suvažiavimo darbai*, red. V. Kavolis, p. 14.

99 V. Kavolis, Radikalusis projektas lietuvių išeivijos kūryboje, *Poezijos pavasaris '93*, Vilnius, Vaga, 1993, p. 100.

100 V. Trumpa, Kūrybinis darbas ir visuomeninė veikla, *Metmenys*, 1968, nr. 15, p. 116.

galimybes. Pati kūryba, kokia ji bebūtų ir kokiomis formomis besireikštų, yra universalus procesas, atspindintis vieno ar kito laikotarpio žmonijos jausenas, dvasinę būklę ir pan. Todėl kūrybos negalima talpinti į kultūrinio *ghetto* rėmus, kas buvo katalikiškojo išeivijos sparno pagrindinis kūrybos sampratos aspektas (J. Girnius, J. Eretas). Intelektualinės kūrybos uždarymas gete ženklino kūrybinio proceso konservavimo apraiškas. Pastebėtina, jog tiek liberalų, tiek katalikiško sparno išeivių kūrybos sampratoje bendruomenė kaip veiksnys nebuvo eliminuojamas. Liberalai daugiau rinkosi individualizmo kelią, atsiveriant plačiajam pasauliui, tačiau kartu suvokiant save esantį lietuviškos bendruomenės dalimi. Katalikiškasis sparnas rinkosi lokalaus ir apibrėžto kūrybiškumo kelią, kūrybos prasmę matant tik ten, kur ji dvelkia tradicijos puoselėjimu ir tarnauja Lietuvos išlaisvinimo misijai, atsisakant suteikti kultūrinę ir kūrybinę laisvę.

Santykių su intelektualinės kūrybos sąvoka, egzilio kūrėjas taip pat buvo įtakojamas jam bandomos primesti bendruomeninės atsakomybės. Katalikiškoji išeivijos dalis kūrėją norėjo ugdyti tik bendruomenės rėmuose, ignoruojant jo individualumą ir tikintis, jog kūrėjas gvildens bendruomenės jam primetamus uždavinius, vystys tradicijai tarnaujančias patriotinių motyvų prisodrintas temas. Formavosi savotiškas kūrėjo, kaip „tautos pranašo“ tipas, kuris negalėjo pretenduoti į universalios meno kūrimą, o tik apsiriboti tikrovės fotografijos kūrimu. Liberalai skatino „kūrybinio atsinaujinimo“ procesą, suteikdami kūrėjui galimybę tapti kosmopolitišku intelektualu, atvirai reflektuojančiu tiek savo santykį su bendruomene, tiek su pasauline kultūrine tradicija. Bendruomenė turėjo tapti intelektualo kūrybiškumo skatintoja ir kūrybinės įtampos kurstytoja, leisdama jam pačiam rinktis kūrybinės veiklos pobūdį.

Galima teigti, jog DP išeivių bangą geriausiai charakterizuoja kūrybos samprata. Vėlesni emigracijos srautai jau neišgyveno tokių ekstremalių išbandymo sąlygų, kurios iš esmės keitė gyvenimo refleksijos pobūdį, deformavo tautos charakterį; jo įtakotoms trauminėms jausenoms išgydyti reikėjo rasti orientyrą, bent šiek tiek galintį sušvelninti jaučiamos frustracijos mastus. Didžia dalimi karo metų išeiviai buvo kaimiškoje aplinkoje išaugusios ir suformavusios asmenybės, betarpiškai jutusios dvasinį ryšį su gimtąja žeme. Todėl daugelis kūrėjų jautė pareigą išsaugoti atsineštųjų vertybių gyvybingumą. Kūryba buvo bene geriausia terpė reflektuoti savos kultūros metmenis ir iš turimų fragmentų kurti įsivaizduojamos būties kontūrus. Galbūt todėl karo metų egzilio bangos laikotarpis buvo itin kūrybingas.

Taigi svarus išeivijos intelektualinis palikimas byloja, jog žmogus egzilio pasaulyje susikūrė savo pajėgumą gyventi, atrado naujos laisvės pavidalus, o gyva kūrybiškumo idėja egzilų tekstuose leidžia manyti, jog nors ir nelengvai, bet buvo įprasmintas bei intelektualizuotas ir istorinė skriauda.

## Šaltiniai

1. Aistis J., Kultūrininkų likimas, *Aidai*, 1950, nr. 2.
2. Banėnas J., Kūrybinis darbas ir visuomeninė veikla, *Metmenys*, 1968, nr. 15.
3. Brazaitis J., Ar lietuvis menininkas turi likti ištikimas, *Aidai*, 1960, nr. 6.
4. Brazaitis J., Antras veiksmažodis prasidėjo, *Raštai*, Chicago, Į laisvę fondas, 1984, t. 5.
5. Eretas J., *Išeivijos klausimai*, Roma, 1974.
6. Eretas J., Mūsų vieta šių dienų minčių ir kūrybos pasaulyje, *Lietuvių katalikų mokslo akademija. Suvažiavimo darbai*, Roma, 1964, t. 5.
7. Girnius J., Tauta ir tautinė ištikimybė, *Raštai*, Vilnius, 1995, t. 3.
8. Girnius J., Kūrybinio originalumo prasmė, *Tremties metai*, Tübingen, 1947.
9. Girnius J., Istorinė krikščionių atsakomybė, *Raštai*, Vilnius, Mintis, 1994, t. 2.
10. Girnius J., Žmogaus prasmės žemėje poezija [1951], *Egzodo literatūros atšvaitai*, sud. L. Mockūnas, Vilnius, 1989.
11. Gražytė I., Nauji keliai išeivijos literatūroje, *Metmenys*, 1971, nr. 21.
12. Grinius J., Lietuvių kultūrinio veikimo gairės, *Aidai*, 1963, nr. 2 (157).
13. Janavičius V., Rašytojas egzilyje, *Metmenys*, 1965, nr. 9.
14. Katiliškienė Z., Rašytojas egzilyje, *Metmenys*, 1965, nr. 9.
15. Katiliškis M., Rašytojas egzilyje, *Metmenys*, 1965, nr. 9.
16. Kavolis V., Kultūrinės veiklos metmenys, *Mūsų žingsniai*, 1960, rugpjūčio 27 d., nr. 23 (100).
17. Kavolis V., Kūryba ir kova įprasminti save! *Mūsų žingsniai*, 1959, rugpjūčio 8 d., nr. 21 (50).

18. Kavolis V., Tremties tikrovė ir keliai į lietuviškumą, *Laisvo žmogaus keliu į lietuviškumą, 1954 m. rugsėjo 8 d. – 10 d. Pirmojo lietuvių studentų Santaros Suvažiavimo darbai*, red. V. Kavolis.
19. Kavolis V., Radikalusis projektas lietuvių išėivijos kūryboje, *Poezijos pavasaris '93*, Vilnius, Vaga, 1993.
20. Kavolis V., *Nužemintųjų generacija. Egzilio pasaulėjautos eskizai*, USA, 1968.
21. Kavolis V., Kasdienė mūsų kultūra, *Santarvė*, 1956, nr. 3.
22. Kavolis V., Kūrybiškumas istoriniu žvilgsniu, *Metmenys*, 1959, nr. 1.
23. Kavolis V., Laisvė ir atsakomybė kūrybiniame veiksmė, *Metmenys*, 1961, nr. 4.
24. Kavolis V., Vertybinė meno analizė, *Mūsų žingsniai*, 1958, spalio 25 d., nr. 20;
25. Kavolis V., Mūsų žaizdos, mūsų dainos, *Mūsų žingsniai*, 1958, lapkričio 1 d., nr. 21.
26. Kavolis V., Per gyvąją kultūrą – į lietuviybės gaivinimą, *Mūsų žingsniai*, 1958, rugpjūčio 23 d.
27. Kavolis V., Tradicija ir kūryba bendruomenės gyvenime, *Santarvė*, 1958, nr. 1.
28. Kavolis V., Dinaminio tautiškumo sąlygos, *Santarvė*, 1958, nr. 3 – 4.
29. Keblys K., Kūrybinis darbas ir visuomeninė veikla, *Metmenys*, 1968, nr. 15.
30. Kralikauskas J., Lietuvos rašytojo situacija dabar tremtyje, *Aidai*, 1962, nr. 8.
31. Lingaila A., Bendruomenės drumzlės, *Aidai*, 1954, nr. 7.
32. Maceina A., Patriotų sukilimas, arba Poezijos kivirčas su tautybe [1955], *Egzodo literatūros atšvaitai*, sud. L. Mockūnas, Vilnius, 1989.
33. Maceina A., Rezistencija prieš tremties dvasią, *į Laisvę*, 1954, nr. 2 (39).
34. Mackus A., Ties Nepriklausomybe ir ties žemėn neįaugusia karta, *Metmenys*, 1960, nr. 60.
35. Mackus A., Pastabos ir išpūdziai Antano Škėmos Čelestos proga, *Metmenys*, 1961, nr. 4.
36. Mackus A., Rašytojas egzilyje, *Metmenys*, 1965, nr. 9.
37. Mekas J., *Laiškai iš niekur*, Baltos lankos, 1997.
38. Milišauskas Š., Lietuviybės aspiracijų saulėlydis, *Studentų gairės*, 1960, nr. 2 (3).
39. Ostrauskas K., Rašytojas ir egzilis, *Metmenys*, 1974, nr. 27.
40. Puzinas J., Mūsų kultūriniai uždaviniai ir jų vykdymas, *Aidai*, 1963, nr. 3 (158).
41. Radauskas H., Rašytojas egzilyje, *Metmenys*, 1965, nr. 9.
42. Sabaliūnas L., Kūrybinis darbas ir visuomeninė veikla, *Metmenys*, 1968, nr. 15.
43. Škėma A., Sniego balandžiai, *Raštai*, Chicago, A. Mackaus knygu leidimo fondas, 1985, t. 3.
44. Škėma A., Susitarkime mylėti žmogų, *Raštai*, Chicago, A. Mackaus knygu leidimo fondas, 1985, t. 3.
45. Škėma A., Lietuvių tremties literatūros mitas, *Raštai*, Chicago, A. Mackaus knygu leidimo fondas, 1985, t. 3.
46. Trumpa V., Juozo Girniaus knyga paskaičius, *Metmenys*, 1962, nr. 5.
47. Trumpa V., Kūrybinis darbas ir visuomeninė veikla, *Metmenys*, 1968, nr. 15.
48. Vaitkus M., Žvelgiant atgal, *Aidai*, 1963, nr. 7.
49. Venclova T., Ar galima kultūros kūryba išėivijoje? *Vilties formos. Eseiistika ir publicistika*, Vilnius, 1991.
50. Venclova T., Apie „Trečią frontą“ – be pagiežos, *Vilties formos. Eseiistika ir publicistika*, Vilnius, 1991.

## Literatūra

1. Aleksandravičius E., Egzilis ir avan(t)gardas, *Praeitis, istorija ir istorikai*, Vaga, 2000
2. Bučinskytė I., Istorijos nuskriaustųjų samprata egzilio tekstuose, *Intelektualinės lietuvių egzilio istorijos kursas*, 2001 // <http://www.iseivijosinstitutas.lt/htm/kronika.htm>
3. Keturakis S., Avangardizmas XX amžiaus lietuvių poezijoje, Vilnius, 2003.
4. Kuiziniene D., *Ivadas*, Lietuvių literatūrinis gyvenimas Vakarų Europoje 1945 – 1950 metais, Versus Aureus, 2003.
5. Sverdiolas A., Vytauto Kavolio kultūros filosofija, *Vytautas Kavolis. Asmuo ir idėjos*, Baltos lankos, 2000.
6. Višomirskytė V., *Antano Škėmos teksto strategija: nervingo persodinto augalo giesmė*, Kaunas, 2004.